

УДК: 172:17.033.11 (575.2)(04)

Алымкулов Замирбек Аманбекович,
доктор философских наук, доцент.

Саралаев Нур Керимкулович
Доктор философских наук, профессор

Абдырахманов Төлөбек Абылович
доктор исторических наук, профессор,
член-корреспондент НАН КР

*Институт философии имени академика А. А. Алтмышбаева
Национальной академии наук при Президенте Кыргызской Республики*

**ДИНИЙ ЭТИКАНЫН ЛОГИКАЛЫК ТАБИЯТЫ ЖАНА КОНЦЕПТУАЛДЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ:
ТАРЫХЫЙ-ФИЛСОФИЯЛЫК АНАЛИЗ
ЛОГИЧЕСКАЯ ПРИРОДА И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНОЙ
ЭТИКИ: ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ
THE LOGICAL NATURE AND CONCEPTUAL FEATURES OF RELIGIOUS ETHICS:
A HISTORICAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS**

Аннотация. Философия моралдагы, диндеги маанилүү принциптерин таанып билип, алардын өз ара мамилелеринин татаал мүнөзүн түшүнүүгө умтулат, акыры, морализм менен фанатизмге кирип кетүүдөн чектентет жана динде да, адепте да чыныгы адамдык башталыштарды сактоону шарттайт. Адеп, философиянын маанилүүлүгүн жогорулатат, анын жетектөөчү иш-аракетине муктаж болгон диний тажрыйба үчүн да, адамдын адептүү жашоосу үчүн да зарыл экенин шарттайт.

Негизги сөздөр: Мораль, дин, философия, адеп, парз, акыл-эс, жакшы, жаман, эрк, концепция.

Аннотация. Философия познает важные принципы морали и религии, стремится понять сложную природу их взаимоотношений, что в конечном итоге предостерегает от впадения в крайности морализма и фанатизма, а также способствует сохранению истинно человеческих начал как в религии, так и в нравственности. Этика повышает значимость философии, обуславливая ее необходимость как для религиозного опыта, нуждающегося в ее направляющей роли, так и для нравственной жизни человека.

Ключевые слова: Мораль, религия, философия, этика (нравственность), долг, разум, добро, зло, воля, концепция.

Abstract. Philosophy recognizes the vital principles of morality and religion, striving to understand the complex nature of their relationship. Ultimately, it prevents the descent into moralism and fanaticism, ensuring the preservation of true human principles in both religion and morality. Ethics elevates the significance of philosophy, establishing its necessity for both religious experience, which requires its guiding role, and the moral life of a person.

Keywords: Morality, religion, philosophy, ethics, duty, reason, good, evil, will, concept.

Диний этиканын моралдык принциптерин ойломдо негиздеп, өзгөчөлүктөрүн аныктоодо тарыхый - философиялык, илимий-теориялык концепциялар маанилүү роль ойнойт. Айтылган теориялардын көп түрдүүлүгүн эске алуу менен аларды, шарттуу түрдө үч топко бөлүүгө болот. Булар бири-биринен генезиси, өнүгүшү, мааниси боюнча кескин айырмаланып теологиялык, табигый жана коомдук-тарыхый деп бөлүнөт.

Теологиялык концепцияда адептик баалуулуктарды, эрежелерди түшүнүп колдонуу укугун Жараткан адамга ыйгарган. Мындан улам алар чексиз, түбөлүктүү жана өзгөрбөс сапаттарга, универсалдуу мазмунга ээ. Теологиялык доктриналардагы мораль Кудайдын кудуреттүү күчүнө негизделген. Ал чындыкты, руханий өнүгүүнү жана адептик баалуулуктарды жараткан. Эгерде Жаратуучу жок болсо, анда инсан адеп баалуулуктарын алып жүрүүчүсү болмок эмес.

Этикалык нормалардын жаралышы туурасындагы кийинки концепция табигый деп аталып теологиялык принциптерден айырмаланат, жалпы жаратылыштан жана анын ажырагыс бөлүгү болгон адамдын өзүнүн моралдык принциптеринен келип чыгышын аныктайт.

Этика коомдук өнүгүүнүн ар бир этабында талапка ылайык изилденген. Мисалы, XVI-XVII кылымдардагы окумуштуулар адамдын болмушунун маңызын изилдөөгө багытталган концепцияларга таянып, адам табиятынын өзү бири-бирине карама-каршы келген элементтерден тураарын аныкташкан. Аталган доордун көрүнүктүү өкүлдөрү Т. Гоббс жана Б. Спиноза адам өз кызыкчылыгын биринчи орунга койгон агрессивдүү жандык экенин айтышкан. Демек, адамга өжөрлүк, таш боордук, ачуулануу мүнөздүү. Ошол эле учурда ал доордун Ж. Ж. Руссо баштаган окумуштууларынын бир бөлүгү адам негизинен жаман же жакшы тубаса сапаттар менен төрөлбөйт, аны коомдогу экономикалык, саясий - социалдык чечилбеген көйгөйлөрдүн негизинде пайда болгон терс көрүнүштөрдүн топтому аныктайт. Натыйжада, аталган тарыхый доордун теологиялык мүнөзүндөгү адеп-ахлак жалпысынан коом тарабынан ынандыруу жана жагымдуу кабыл алынган. Акыл-эс принциптеринин негизинде иштелип чыккан моралдык-этикалык эрежелер

маанисин жоготуп койгон. Себеби, теологиялык мүнөздөгү адеп-ахлак чексиз келечеги бар, жалпы адамзат үчүн ишенимдүүрөк болгон.

Үчүнчү топ макроксисттик концепция. Жалпысынан мында "адам жөнүндөгү жалпы философиялык, социалдык-философиялык теориялар камтылат". [1, 204-б.]. Алар инсандын жана коомдун өнүгүшүндөгү ишмердүүлүк, коомдук мамилелердин диалектикалык байланышы, адамдардын жүрүм-турумунун, адептик мамилелеринин калыптанышынын негизги фактору болуп саналат деп айтышкан. Айрыкча индивиддин тилин, акыл-эсин, логикалык ой жүгүртүүсүн калыптандырууда анын активдүү ишмердүүлүгү жана эмгектенүүсү өзгөчө роль ойнойт. Бул, адамдардын өзгөчөлүгү, ал жаратылыштагы башка жаныбарлардан айырмалап турган сапат.

Теологияны теориялык илимдерге карама-каршы коюп, У. Джеймс "адамдын негизги артыкчылыгы диний ишенимдеринде эмес, анын жашоо өзгөчөлүктөрүндө" [2, 44-б.] - деп белгилеп өткөн. Диний ишеним моралдык ченемден бааланып, талдана баштагандан, тагыраак айтканда, дин философиялык алкакта иликтенген учурда, арасындагы бир катар маселелеринде чечилбеген позициялар бар. Адеп менен диндин өз ара мамилеси - тарыхый көйгөй. Дин да, адеп да, адамдын тарыхында, маданияттын рухий өнүгүшүндө жетишкен бир бүтүндүгү экенин көрсөтүүдө. Мораль менен диндин терең жана ажырагыс байланышы, алардын ортосундагы ички карама-каршылыкты жокко чыгарбайт, маселе алардын калыптануу процессинде. Кудай болбосо, адеп болбойт деген теисттик көз карашта диний адеп-ахлак гана бар, ал эми атеисттик принциптен алганда диндин адеп-ахлаксыздыгы же адеп-ахлактын диний эместиги ырасталат. Диндин өзүнүн постулаттары менен бирге моралдык аспектиси болуш керек. «Мораль теологиянын маанилүү жагын толуктап турат» [3, 76 - б.] - деп В. Н. Шердаков өзүнүн эмгегинде басым жасаган. Демек, теологияда моралдын ролу чоң. Коомдук аң сезимдин формалары дин жана моралдын карым-катышы алардын түпкү тегинен башталат. Моралдык аң сезимдин динден мурун пайда болгондугу изилдөөчүлөр белгилеп келген. Ошол эле учурда динсиз

мораль болбойт, же болбосо, дин аркылуу мораль өзүн көрсөтөт деген түшүнүктөр да бар. Булардын жалпылыгы адамдардын адептик мамилесин жөнгө салат. Айырмасы, мораль адамдардын бул дүйнөдөгү, реалдуу мамилесине таянат, ал эми диндин шарттары “чын дүйнө”, табияттан жогору турган нерселер. Диний философ катары таанылган С. Н. Булгаков «...мораль теологияда калыптанат» [4, 45 - б.] – деп белгилеп өткөн.

Эволюциялык өнүгүүнү жактагандардын таалиматында динсиз таза мораль жеңип чыгууга тийиш, адеп түшүнүгүнүн өзүн алганда азырынча калыптануу процессинде турат. Бул ой, мораль менен диндин табиятын, алардын карама-каршы мамилелеринин көйгөйүн чечпейт. Себеби, адамдын эмоцияналдык-психологиялык табиятынын татаалдыгы, анын ички дүйнөсүнүн жана рухий баалулуктарынын көп кырдуулугунда турат. «Адам өзү рухий жан» [5, 204-б.] - деп белгилешет. Мындан тышкары, мораль менен диний ишенимдин ортосунда түздөнтүз байланыш жок. Бул учурда динди бекем туткан адамга да адептик ченемдерди бекем кармануу мүмкүнчүлүгү болбошу ыктымал.

Дин менен моралга ортомчу болуп, алардын кызыкчылыктарын коргоп, жараштыруу күчүнө философия ээ. Философия мораль менен диндин чыңалган карама-каршылыгынын төмөндөшүн шарттай алат. Мындан улам, диндин адептик жана адептиктин диний проблематикасы философияда салттуу түрдө салмактуу орун ээлейт. Жалпысынан мораль менен диндин өз ара мамилеси жөнүндө суроонун философиялык жактан коюлушу диндин адеп үчүн да, адептин дин үчүн да эки тараптуу маанисин айкындоого барып такалат.

Мораль менен диндин чектешкен тогосу бар. Теодицея проблемасы Батыш Европанын рационалдуу диний философиясына көбүрөөк мүнөздүү болгон. Бул дүйнөдөгү жамандык менен ажалдын бардыгы Кудайдын ырайымдуулугуна жана кудуреттүүлүгүнө шек келтирбейт, тескерисинче рационалдуу түрдө актоого аракет кылат. Башкача айтканда, теодицея көйгөйү – бул жакшылык менен жамандыктын өз ара мамилесинин диний мааниге өткөрүлгөн формасы. Теодицея диний этика үчүн орчундуу маселе. Байыркы философияда теодицея проблемасы стоик-

терге жана Эпикурга таандык, ал эми жаңы доордо Лейбнице чагылдырылган. Улуу ойчул колдогон «социалдык прогноздоого окшоштук» концепциясы «Жараткандын провиденциализми» версиясын аныктайт, бул жерде жакшылык жана акыйкатсыздыктын генезиси таптакыр калыптанбашы ыктымал. Немец окумуштуусунун ою боюнча, баардыгы – Кудайдын эрки кепилдик болгон бакытка алып барат. Теодицея сунуштаган чечимдер философиялык позициядан бааланган эмес, анткени ишенбестик, шектенүү дүйнөдө дайым өкүм сүргөн.

Ал эми С. Кьеркегор этикалык жана диний кагылышуулардын деңгээлинде келип чыккан терең карама каршылыкты айкындап ачууга өзгөчө аракет жасайт. «Страх и трепет» аттуу китебинде Кьеркегор библиялык аңгемелердин каарманы Авраамдын жосундук иш-аракетинин (поступок) рухий мани-маңызын түшүндүрүп, «этикалуулукту жоюу» деп атайт. Авраам, Кьеркегор үчүн, трагедиялык каармандардан айырмаланып, болмуштун бийик чекитине чейин жеткен, Кудайга толук берилгендигин далилдөө үчүн өзүнүн жалгыз баласын курмандыкка чалууну чечкен чыныгы «диний каарман» болуп саналат. Мында чыныгы ишенимдин үлгүсүн көрсөткөн Авраамдын жасаган ишинин трагедиялык түйүнүнүн эң терең тамыры, Кьеркегордун пикирине ылайык, акыл-эске сыйбаган, жалпы кабылданган моралдын канондоруна каршы келгенинде. Анда автор «Авраам өзүнө таандык болгон адепсиз жүрүм-турумунун негизинде жалпы адеп-ахлактык нормалардан четтеп, ийгиликтерди жаратууда моралдык баалуулуктарды четке каккан» [6, 55-б.] – дейт.

Бул жосундук аракетти жасоо кыйын, анткени биринчиден, Авраамдын ниетин кылмыштуу ниет катары баалаган коомдук моралды жана жалпы кабыл алган этикалык мыйзамдарды жеңүү керек, экинчиден, ишенимин далилдөө үчүн курмандыкка чалууну Кудай талап кылган жалгыз уулуна аталык сүйүү сезимин жеңүү керек. Кьеркегордун ою боюнча, Авраам моралдык принциптерди жеңүү менен азгырыкка алдырган жок. Адатта биз адамдын өзүнүн парзын аткаруудан алаксыткан нерсени азгырык деп атайбыз, бирок, мында Кудайдын эркин аткаруудан алаксыта алган этикалуу нерсенин өзү

азгырык. «Анда парз деген эмне? Парз – бул Кудайдын эркин белгилөө үчүн билдирүүнүн өзү». [7, 56-б.].

Ойчул, чексиз ишенимдин негизинде, диний жосундук иш-аракеттин алдында моралдык изгиликтерди четке кагып, жоюп саларын жогорку мисал аркылуу айкындап айтты. Кудай Исаактын өмүрүн сактап калат, демек, моралды парадоксалдуу түрдө бекемдөөнү талап кылган ишенимдин натыйжасы акыры-аягында этиканы ырастайт. Бирок, кандай гана болбосун, бул жерде этикалуулук – диний иш-аракеттин каражаты, куралы. Орус ойчулу Л. Шестов өзүнүн «Киргегард жана экзистенциалдык философия» аттуу китебинде Кьеркегордун этикалык жана диний ишенимдин ортосунда келип чыккан мамиледе, ишенимдин жана акыл эстин келишпестигин аныктайт. Этикага каршы Кьеркегор тарабынан жасалган жүрүш – бул зарылдыкка каршы жүрүш. «... Киргегард баштапкы күнөөнү адам эмес, Кудай тарабынан жасалгандыгына алып барды». [8, 224 – б.]. Ошентип, толук ырааттуу диний ой жүгүртүү үчүн этикалуулуктун, теологиянын орду, катышы жөнүндөгү философиялык ой жүгүртүүлөрдө Кудай, анын жашыруун, акылга сыйбаган эрки, акыл-эстен, адеп-ахлактан жогору тургандыгы толук түшүнүктүү. Мында динди бекем тутуу баарынан артык экендиги даана билдирилет.

Жалпы эле этикалык теориялардын моралдык идеялары түрдүү социалдык-маданий салттардын контекстинде өнүгөт. Биздин моралдык принциптерибиз таандык болгон маданий алкакка көз каранды [9, 197-б.].

Ошол маданий чөйрөдөгү салттуулуктун негизинде тиешелүү идеялар пайда болот. Кандайдыр бир маданий чөйрөдө болгон моралдык чечим экинчи социалдык чөйрөгө туура келбейт, же ар кандай чечмеленет [10, 187-б.]. Бул этикалык көрсөткүчтөр, дүйнөгө болгон көз караштан, таанымдан улам аныкталган натыйжалар менен байланыштуу экенин көрсөтүп турат. Ошол эле учурда, моралдын кээ-бир принциптери социалдык чөйрөгө жалпы ишенимдүү болуп саналат.

Буга байланыштуу ислам этикасындагы парз түшүнүгүнүн концептуалдык өзгөчөлүгүнө кайрылып көрсөк. Бардык парз бул жосундук иш аракет. Ал адептин парзы,

демек адамды жамандык кылбай, жакшылык кылууга үндөйт. Мындай учурда, бардык парз кандайдыр бир талап коюуу же тыюу салуунун жыйынтыгы болуп каралат. Бул талап жана тыюу салууга даректелген адептик парз адамга жүктөлөт. Талап жана тыюу салуунун аркасында Абсолют турат деген исламдагы диний концепциялар бар. Парз түшүнүгү адамдын жоопкерчиликтен чыккан иш аракет жолундагы милдеттерди аткаруусу. Айрым принциптерге ылайык адамдын адептик парзы бул анын ырахат алуусу жана кыйналуудан арылуусу, ырахаттанууга алып келүүчү жолду тандоосу. “Моралдык парз” түшүнүгүн терең иштеп чыккан философиянын эң көрүнүктүү өкүлү И. Кант парзды аныктаган моралдын мыйзамдарын ызаттоону зарыл деп эсептеген. Ал акыл-эс тарабынан ишке ашуучу процесс деп аныктаган.

Диний этикада парз, Кудайдын буйругуна, эркине же ырайымына дал келүүчү иш. Негизинен адамдын милдеттеринин белгилүү бир бөлүгү башка адат жана өнөкөттөрдөн бир аз айырмалануу менен анын жорук-жосун жана жүрүм-турумуна тийиштүү болот. Куран жана сүрөөлөргө негизги диний булактарга, ошондой эле мусулман окумуштууларынын изилдөөлөрүнө таянуу менен исламдагы парздын төмөнкү айырмалоочу белгилерин көрсөк болот.

Мораль жана анын ичинде дин дагы жакшылык жасоого үндөп, жаман иш аракеттерге тыюу салат. Демек, ар бир милдет кандайдыр бир буйрук же тыюу салууга негизделген. Бул жерден эки маанилүү суроону коюшат.

Иш аракеттер өзүнүн табияты, маңызы боюнча “жакшы” жана “жаман” болобу, же буйрук, тыюу салуу колдонулгандан кийин ушундай болобу?

Адам акыл-эси менен өзүнүн милдеттерин аңдай алабы, же пайгамбар пайда болгондон тартып өзүнүн чакырыктарын адамга жеткирип, анан адамга милдеттер жүктөлдүбү?

Бул суроолор адамдын иш аракети менен байланышып этиканын жана укуктук таалиматтардын кароо, суроо карамагына кирет. Бул маселеге тийиштүү ар пикирлер бар экенин изилдөөчүлөр белгилеп келет жана жакшылык кылуу, күнөө кылуу маселеси ка-

ралат. Биздин аң-сезим болгону ой жүгүртүү менен гана иш аракеттин бул сапатына жете алат. Баалуулукка эмне кирет, деген, диндин аныктоо чөйрөсү болуп саналбайт. Акыл-эс өзү бул баалуулуктарды аныктай алат. Ислам теологдору белгилеп, Кудай буйурбаса дагы адамга жакшылык кылуу жана жамандыктан оолак болуу милдети жүктөлөт. Кудай буйругу менен акыл-эс тыянагынын ортосунда карама-каршылык болушу мүмкүн эмес экенин билдиришет. Натыйжасында, адамга диний чакырыктар жетпесе да, ал негизги диний жана адептин милдет түйшүгүн тартат, ага жооп берет деген пикирди айтышат.

Экинчиден, иш аракеттер дин аныктганда жана анын натыйжасында гана “жакшы” же “жаман” болот. Ошондуктан шариат буйруган нерсе “жакшылык”, ал эми тыюу салганы “жамандык” болот. Эгерде тийиштүү диний көрсөтмө болбосо, акыл-эстин “жакшы” менен “жаманды” түшүнүүгө кудурети жетпейт. Ошентип, адамга ислам чакырыгы жетпесе, ал негизги диний жана адеп-ахлактуу милдет түйшүгүн тарта албайт. Исламда милдет бул рухий баалуулук. Ар бирибизге

жүктөлгөн милдетте, биз аны түшүнсөк да, түшүнбөсөк да жакшылык бар деп каралат. Башка сөз менен айтканда, Кудайдын ар бир буйругунда ачык же жашырын түрүндө жакшы нерсени турмушка ашыруу максаты болот, ал эми ар бир тыюу жамандыкты жок кылуу деп эсептелет. Милдеттерди аткарыш керек. “Бул сенин милдетиң. Кааласаң аткар, каалабасаң жөн кой”- деп эч кимге айтпаш керек. Парз бул өз кезегинде, жоопкерчилик жана уруксат берилген милдеттүү түрдө кылынуучу нерсе.

Жогоруда каралып, талданган адептин диний мазмуну, анын диний жактан чечмеленгенде келип чыккан философиялык көйгөйлөрү жөнүндө маалымат берет. Философиялык планда кандай гана шектенүүлөр келип чыкпасын, диндин көз карашында – адеп-ахлак өз алдынча эмес, ал диний максаттарга жетүү үчүн каражат жана курал катары кызмат кылат. Изилдөөнүн контекстиндеги маанилүү нерсе, философия менен диндин катышы жөнүндөгү маселени айкындоо, кийинки изилдөөлөргө максат катары белгилөө.

Колдонулган адабияттар

1. Акматов, О. С. Философиялык антропологиянын тарыхый-логикалык маңызы / О. С. Акматов, А. А. Бекбоев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – No. 1. – P. 203-206. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_69190279_74534737.pdf
2. Джемс У. Многообразие религиозного опыта. СПб.: Андреев и сыновья, 1993. – 415 с.
3. Шердаков В. Н. Социально-психологический анализ христианской морали. [Текст] / – В. Н. Шердаков Л.: Наука, Изд. ГМИРиА, 1974.-168 б.
4. Булгаков С. Н. Свет невечерний: Созерцания и умозрения [Электрондук ресурс] / Кируу режими: -<https://www.vehi.net/bulgakov/svet/index.html>
5. Акматов, О. С. Философиялык антропологиянын тарыхый-логикалык маңызы / О. С. Акматов, А. А. Бекбоев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – No. 1. – P. 203-206. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_69190279_74534737.pdf
6. Кьеркегор, С. Страх и трепет – М.: Культурная революция, 2010 - 488 с.
7. Кьеркегор, С. Страх и трепет – М.: Культурная революция, 2010 - 488 с.
8. Шестов Л. Киргегард и экзистенциальная философия. [Текст] / Л. Шестов Москва Прогресс-Гнозис 1992 г. - 304 б.
9. Бекбоев, А. А. Нравственность как идеал: констатационный анализ / А. А. Бекбоев, К. Ш. Карабукаев, М. Э. Ибраев // Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. – 2025. – № 2. – С. 195-201. – EDN MTOGOR.
10. Алымкулов, З., Жумагулов, Т., Самыйканов, А., Бекбоев, А., и Амердинова, М. (2023). Золотое правило морали: историческо-философский анализ. *Синезис (ISSN 1984-6754)*, 15 (4), 185–193. Доступно по адресу <https://seer.ucp.br/seer/index.php/synesis/article/view/2780>